

१०. पंडित निश्चलदासजी : मत समीक्षण

उत्तर हिंदुस्थानाकडे पंडित निश्चलदासजी म्हणून वेदान्ती होऊन गेले.

वेदान्तातील बहुतेक संस्कृतग्रंथ यांच्या अवलोकनातून गेले होते. वेदान्तावरील सर्व ग्रंथकारांची मते यांनी आपल्या ग्रंथातून दिली असून आवश्यक तेथे विरोधी मतांचा समन्वयही त्यांनी केला आहे. **विचारसागर, वृत्तिप्रभाकर व युक्तिप्रकाश** हे तीन त्यांनी केलेले मुख्य ग्रंथ आहेत. उत्तर हिंदुस्थानी पंडित म्हणून त्यांचे ग्रंथ हिंदी भाषेतूनच आहेत. अलीकडे पंडित निश्चलदासजीच्या या वरील ग्रंथांचा वारकरी संप्रदायात बराच अभ्यास सुरू झाला आहे.

हे वरील ग्रंथ सर्व वेदान्तसिद्धान्तांचे व निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या मतांचे संग्राहक असल्यामुळे एकाच ग्रंथांत सर्व वेदान्त सिद्धान्त पहावयास मिळतात; म्हणून वेदान्ताचा अभ्यास करणाऱ्याला ते ग्रंथ उपयुक्तहि आहेत. यात शंका नाही. पण खेदाची गोष्ट ही की वारकरी पंथातील काही जसे पंडित निश्चलदासांचे ग्रंथांचे अवलोकन व अभ्यास करितात तसे आचार्यादिकांच्या किंवा समर्थासारख्यांच्या ग्रंथांचे अवलोकन करीत नाहीत.

एकनिष्ठ भाव

वारकरी संप्रदायातील पुरुषांना या विषयी विचारले असता "आम्ही वारकरी संप्रदायातील श्रीतुकाराम महाराजादि संतांचे एकनिष्ठ भक्त आहोत म्हणून दुसऱ्याचा द्वेष किंवा अनादर न करता आम्ही संतांचेच वाङ्मय अवलोकनात ठेवितो" असे उत्तर देतात. पण पंडित निश्चलदासजीच्या ग्रंथांचा अभ्यास करताना यांचा एकविधभाव बिघडत नाही व दुसरे वेदान्त ग्रंथ वाचताना मात्र एकविधभाव बिघडतो हे एक न उलगाडणारे आश्चर्य आहे.

वास्तविक पाहता निरनिराळे वेदान्त ग्रंथावलोकन वेदान्तसिद्धान्त समजण्याला उपकारकच ठरते. वेदान्त हा नुसता शब्दज्ञानाचा विषय नव्हे. त्यात मुख्य आत्मानुभवाचा हेतु असून तो घेण्याकरिता आपली बुद्धि निःशंक झाली पाहिजे व एका शुद्ध ब्रह्मवस्तूचे ठिकाणी सर्व विरोधाचा समन्वय करता आला पाहिजे व निर्विकल्प निरुपाधिक ब्रह्म वस्तूचा अनुभव घेता आला पाहिजे. - पण

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध
हे सर्व आपल्या बुद्धीने साधणे शक्य नसते. त्याकरिताच ग्रंथावलोकन आवश्यक आहे. श्रीज्ञानेश्वर महाराजादिक संतांचे ग्रंथातून ही कार्ये होऊ शकतात, पण तितका थोर सद्भाव त्यांचे ठिकाणी असायला पाहिजे. पण तो नाही हे संतवाङ्मयाबरोबर पंडित निश्चलदासजीसारख्या पंडितांच्या वाङ्मयाचे आम्ही अवलोकन करितो यावरून सिद्ध आहे.

पंडितांचे व संतांचे ग्रंथ

शब्दव्युत्पत्तीत प्रवीण असलेला पंडित म्हटला जातो व

अनुभवप्रवीण संत म्हटला जातो.

पुष्कळ पंडितांचे ग्रंथावलोकनाने वरवरचे सिद्धान्त पंडितांना अवगत झाले तरी अनुभवाचे प्रांतात पंडित लंगडे पडतात; म्हणून त्यांचे ग्रंथात एखादा अपसिद्धान्त राहून जातो. संतांचे ग्रंथांत अनुभवाला धरूनच सर्व विवेचन असते व त्यांचे ग्रंथ सर्वतोपरी अचूक असतात व म्हणून प्रमाण असतात. संतांचे ग्रंथ जसे बिनधोक वाचता येतात तसे पंडितांचे ग्रंथ बिनधोक अभ्यासता येत नाहीत. यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

(श्वेताश्वतर)

श्वेताश्वतर श्रुति म्हणते की **परमेश्वरभक्तीवाचून भगवद्वाणीचा खरा अर्थ समजत नाही**, म्हणून पुष्कळ पंडितांनी लिहिलेले ग्रंथ कोठे कोठे असेच चुकलेले आहेत व वाचकांनाहि भगवत्प्रेमाच्या अभावी खरे-खोटे सिद्धान्त निवडून काढणारी बुद्धि प्राप्त झालेली नसल्याने ग्रंथकाराला प्रमाण मानून त्यांनी जे लिहिले तेच प्रमाणभूत मानतात. अशा स्थितीत **अपसिद्धान्तच, सिद्धान्त म्हणून ग्रहण केले जातात.**

पंडित निश्चलदासजीचे ग्रंथ असेच व्युत्पत्ति व गाढ ग्रंथावलोकन यांच्या बळावर लिहिलेले आहेत. व त्यांच्या ग्रंथात संताला मान्य असलेल्या सिद्धान्तांचे दृष्टीने कांही प्रमाद झाले आहेत. पण पंडित निश्चलदासजीचे हे प्रमाद कसे झाले आहेत हे त्यांच्या ग्रंथांचा व संतवाङ्मयाचा अभ्यास असलेल्या वारकरी लोकांच्या दृष्टीस अजून पडले नाहीत, हे एक आश्चर्यच आहे. एवढेच नाही तर उलट पंडितजीचेच सिद्धान्त पुष्कळांच्या गळी उतरलेले दिसतात.

याचे उदाहरण म्हणजे ह.भ.प.प्रल्हादबोवा सुबंध यांनी पंडित निश्चलदासजीच्या तिन्ही ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर केले आहे; पण त्यातील कांही अपसिद्धान्त किंवा स्वविरोधी प्रतिपादन त्यांच्याहि लक्षांत आले नाही; पण संतांच्या ग्रंथाकडे विशेष लक्ष नाही, आणि संतांच्या ग्रंथांचा व संतांच्या ग्रंथातील सिद्धान्ताचा उलगाडा करणाऱ्या किंवा वेदान्तानुसार त्यांचे प्रामाण्य पटवून देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या आधुनिक श्री गुलाबराव महाराजासारख्या संतविभूतीचे ग्रंथांचा अभ्यास न करण्याचा अट्टाहास हेच एक याचे कारण होय. याचा परिणाम असा झाला की वारकरी पंथ अद्वैतभक्तिमार्गाचाच मुख्यतः पुरस्कर्ता असूनहि त्या पंथात अद्वैतानंतर भक्ति म्हणजे अर्थवाद होय किंवा अज्ञानी जनांचा बुद्धिभेद होऊ नये म्हणून एक लोकसंग्रहाची बाब म्हणून मानली जाऊ लागली व भक्तीपेक्षा ज्ञानालाच प्राधान्य देण्यात येऊ लागले आणि त्या अनुरोधानेच पुष्कळशा वारकरी अग्रणींच्या कीर्तनातून प्रतिपादन होत असे, पण अलिकडे श्रीगुलाबराव महाराजांच्या ग्रंथाचाहि थोडा अभ्यास करणे सुरू झाल्यामुळे हे वारकरी अग्रणीहि थोडे सावध होऊन सगुण परमेश्वराचा उच्छेद करून निर्गुणरूपाचा व ज्ञानाचा बडेजाव प्रतिपादन करण्याच्या ऐवजी सगुण परमेश्वराचा व भक्तिमार्गाचा बडेजाव वर्णन करायला लागले आहेत. पूर्वी ज्यांची कीर्तने ज्ञानाची महती व गाण्यानी भरली राहत असत, त्यांच्या कीर्तनातून आता भक्तीभाव मांडला जातो, इतका फरक झाला आहे.

पंडित निश्चलदासजीचे प्रमाद

पंडित निश्चलदासजी आपल्या युक्तिप्रकाशातील "ईश्वरके निर्णयकी युक्ति" या तेहतीसाव्या युक्तीत म्हणतात -

(१)

सिद्धान्ती कहता है तुम जो ईश्वरके अवतार मानो हो सो अवतार ईश्वरके अंश करके होते है? अथवा ईश्वर सर्व कलाहि अवतार लेता है? जो कहोगे कि ईश्वरके अंशकरके अवतार होते है तो ईश्वर अखंड होनेसे खंडायमान दोष आवता है और जो कहोगे कि समग्रहि ईश्वर संपूर्ण कलाओ करके अवतार लेता है तो एकदेशावच्छिन्न हुवा कि जहां अवतार लिया. और सो स्थान शून्य हुआ.

मुमुक्षु कहता है इसका निर्णय तुमहि करो.

लेखसंग्रहसिद्धांती कहता है, रे भाई सुन जिस शरीरमे षड्भग होते है तिस शरीरकी अवतार संज्ञा है. षड्भगोंका लक्षण कहते है -

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिणाः ॥

संपूर्ण ऐश्वर्य, धर्म, यश, लक्ष्मी, ज्ञान और वैराग्य इन छटोंको भग संज्ञा है. भग करके जो युक्त है सो भगवान् ईश्वर है ... सो ईश्वर किसीने देखा है । और जो कोई कहे ईश्वरका मरेपिछे दर्शन होगा, अथवा कहे की इस देहसे पूर्व देखा या तो कहो कि ईश्वरके दर्शनका यहि फल हुवा कि वारंवार जन्ममृत्यु को प्राप्त भया. इससे परोक्ष का नाम ईश्वर है कि परदेहि मात्र है. इस विषे प्रमाण गीतामे कहा है सोई कहता हूं. 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्च मे योगमैश्वरम्' इसका अर्थ कहते है -

हे अर्जुन! इन नेत्रोंसे तुझको मेरा स्वरूप नहि दिखनेका, इससे मे दिव्यचक्षु देता हूं. तिन नेत्रोंसे मेरा स्वरूप देखो. यह केवल परदेहीकी वार्ता कही है, कारण विश्वरूप प्रगट करके अर्जुन को बताया है. अर्जुनने अपनी बुद्धि के अवांतर विश्वरूप देखा है. देखो अर्जुनके एकदेश में बुद्धि है तिस बुद्धि के अवांतर ऐसा विराट रूप देखा. इसमे विराटरूप कौन हुवा इसमें विराट अर्जुनहि भया. याते ऐसे महान् पूर्ण रूप हो करके तुच्छ और सावयव पाषाणादिककी मूर्ति है. तिनके आगे नाक रगडे है कि मै पतित हूं! मेरा कल्याण करो वही मूढता है. ऐसा करनेसे ईश्वर जो है सो परदेहीका नाम कैसे है. यवनादिक मृतक शरीरको मृत्तिकामे दाब करके बडा स्थान बनाते है और अनेक प्रकारकी प्रार्थना करते है. जो पडदा उघाडकर देखे तो गले हुये अस्थि मात्र है.

प्रश्न - तुम कहते हो कि ईश्वर परदेही मात्र है तो शास्त्रमे ईश्वर कहा है.

उत्तर - जो ईश्वर कहा है सो केवल मूढ पुरुषको भय देनेके निमित्त कहा है. कारण तिसके भय करके मूढ पुरुष शास्त्रसे विपरीत व्यवहार नहि वर्तेगा. कारण जो विपरीत व्यवहार वर्तेगा तो ईश्वर दंड देवेगा. और उपासनादिक जो कही है सो स्त्रीपुत्रादिक जो पदार्थ है तिन्होकी उपासना छुडावने के अर्थ कही है."

हा एक प्रमाद झाला.

(२)

दुसरा प्रमाद वृत्तिप्रभाकर या ग्रंथाच्या प्रथम प्रकरणांत आहे. पंडित निश्चलदासजी म्हणतात -

“श्रुति में ईश्वरके ज्ञानादिकन की उत्पत्ति कही है, याने नित्य नही किंतु प्राणियोंके कर्मनके अनुसार सृष्टीके आदिकालमें सर्व पदार्थनको विषय करनेवाला ईश्वरका ज्ञान उपजे है.”

पुनः कांही प्रमादाचे विचार विचारसागरात आहेत ते असे -

(३)

रामकृष्णादिकनकू जो मनुष्याकार मूर्ति है सो यद्यपि रूपवाली है तथापि सो मूर्ति मायारचित है मिथ्या सो मूर्ति ब्रह्म नही.

(४)

पुराणमे रामकृष्णादिनकू ब्रह्मरूपता कही है सो तिनकी शरीर मूर्ति ब्रह्मरूप है इस अभिप्रायसे कहि है.

(५)

रामकृष्णादिकनके शरीर यद्यपि साधु असाधु पुरुषनके पुण्यपापके अधीन है.

अनुवाद

ईश्वरविषय निर्णय करणारी तेहतीसावी युक्ति —

सिद्धान्ती म्हणतो - तुम्ही जे ईश्वराचे अवतार मानता ते अवतार ईश्वराचे अंशरूप होतात की ईश्वर सर्व कलांसह अवतार घेत असतो. ईश्वराचे अंश अवतार होतात असे म्हणाल तर ईश्वर अखंड असताना तो खंडित होतो असा मानण्याचा दोष येतो आणि असे म्हणाल की संपूर्ण ईश्वर अवतार घेतो, तर जेथे ईश्वराने अवतार घेतला तेवढ्या देशापुरता एकदेशी होईल व दुसऱ्या ठिकाणी त्याचे अस्तित्व मानता येणार नाही.”

मुमुक्षु म्हणतो, “याचे उत्तर तुम्हीच द्या.”

सिद्धान्ती म्हणतो “ऐक. ज्या शरीरात यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य हे सहा प्रकारचे ऐश्वर्य असते त्याला अवतार म्हणतात. हा ईश्वर कोणी पाहिला आहे काय? कोणी म्हणेल की मेल्यावर त्या ईश्वराचे दर्शन होईल किंवा कोणी म्हणेल हा देह मिळण्यापूर्वी मी ईश्वराला पाहिले होते तर ईश्वराला पाहूनहि

जेव्हा मनुष्य मिळणे हेच परमेश्वराचे दर्शनाचे फळ म्हणावे लागते. यावरून परोक्ष जी वस्तु तिचे ईश्वर हे नांव आहे की दुसरा कोणी देह धारण करणारा होय, याचे प्रमाण गीतेत सांगितले आहे. ते मी सांगतो. “अर्जुना! मी तुला दिव्यचक्षु देतो त्याच्या योगाने माझे स्वरूप पहा.” हे सर्व वर्णन दुसरा देह धरणाऱ्याचे आहे. कारण विश्वरूप प्रगट करून अर्जुनाला दाखविले आहे. गीतेमध्ये त्याचे स्वरूपहि सर्वत्र हातपाय वगैरे अवयव आहेत असे सांगितले आहे. हे व्यापक स्वरूप अर्जुनाने कसे पाहिले? तोंड पाहून वर्णन केले असेल तर अर्जुनाचे शरीरहि तेवढे मोठे झाले असेल किंवा विश्वरूपाच्या सर्व बाजूस फिरून त्याला प्रदक्षिणा केली असेल तर असे कांही कोठे लिहिले नाही.

जर तुम्ही म्हणत असाल की लिहिले आहे तर सांगा. येथे द्रष्टा कोण होता व दृश्य कोण होता? दृश्य विराट व द्रष्टा अर्जुन असेल तर दृश्य मोठे की द्रष्टा मोठा? द्रष्टा दृश्यापेक्षा मोठा असतो हे प्रसिद्ध आहे. मुमुक्षु म्हणतो की तुम्हीच सांगा. विश्वरूप कसे पाहिले?

सिद्धान्ती - अर्जुनाने आपल्या बुद्धीहून निराळे पाहिले. अर्जुनाचे एकदेशात बुद्धि आहे व बुद्धीहून निराळे विश्वरूप पाहिले म्हणजे असे विश्वरूप अर्जुनच झाला; म्हणून असे आपण व्यापक व पूर्ण असूनहि तुच्छ व सावयव अशा पाषाणादि मूर्तींच्या समोर नाक घासणे, मी पतित आहे, माझे कल्याण कर म्हणून रडणे हा मूर्खपणा आहे. मुसलमान लोक मृत शरीराला जमीनीत पुरतात व त्यावर थडगे करून प्रार्थना करतात. खोदून पाहिले तर अस्थींचा सांपळा आहे.

मुमुक्षु - तुम्ही म्हणता ईश्वर परदेही मात्र म्हणजे ‘आपणच दुसरा देह धारण करणे होय’ तर शास्त्रात ईश्वर सांगितला आहे?

सिद्धान्ती - शास्त्रात जो ईश्वर सांगितला तो मूर्खाना भय उत्पन्न करण्याकरिता सांगितला आहे. त्याच्या भयाने पुरुष भलत्या मार्गाने वागत नाही.

(२) वृत्तिप्रभाकर प्रकरण ३ मध्ये पंडित निश्चलदासजी लिहीतात:- श्रुतीमध्ये परमेश्वराच्या ज्ञानादिकांची उत्पत्ति सांगितली आहे म्हणून नित्य नाही. परंतु प्राण्यांच्या कर्मानुसार सृष्टीच्या प्रारंभी सर्व पदार्थाना विषय करणारे ईश्वराचे ज्ञान उत्पन्न होते.

(३) रामकृष्णाची जी मनुष्याकार मूर्ति आहे ती जरी सावयव आहे तरी ती मायारचित आहे. मिथ्या आहे व ब्रह्मरूप नाही. पुराणादिकातून रामकृष्णाचे शरीर ब्रह्मरूप आहे असे सांगितले आहे ते ब्रह्मचैतन्य त्यांच्या शरीराचे अधिष्ठान आहे हे सांगण्याकरिता आहे. रामकृष्णादिकांचे शरीर साधूच्या पुण्यांच्या व दुर्जनाच्या पापांच्या आधीन आहे.

स्वविधानांची विसंगति

पंडित निश्चलदासजी जाडे पंडित आहेत. थोर वेदान्ताचे व्यासंगी आहेत. पण त्यांनी युक्तिप्रकाशात ईश्वराचे खंडन केले आहे. ते त्यांनी आपलेच खंडन केले आहे. कारण विचारसागराच्या चवथ्या तरंगात निरनिराळ्या प्रक्रियांनुसार जीव ईश्वर यांची स्थिति वर्णन करताना ईश्वराचे मंडन केले आहे. भगवान् शंकराचार्यांच्या गीतेवरील भाष्याच्या आधाराने परमेश्वर मायेच्या योगाने अवतार शरीर घेतो, भगवंताचे शरीर भौतिक नाही मायामय आहे असे प्रतिपादन केले आहे. वृत्तिप्रभाकराचे प्रथम प्रकरणात ईश्वराचे ज्ञान नित्य नाही असे मानिले आहे, तर त्याच ग्रंथाच्या प्रकरण ८ मध्ये विवरणकारांचे मतानुसार ईश्वराचे विवेचन करताना ईश्वर व जीव यांचा बिब प्रतिबिंब असा संबंध मानून पंडितजी म्हणतात

“इस रीतिसे ग्रीवास्थ मुखमेंहि बिब प्रतिबिंब भाव प्रतीत होते हैं. सो ग्रीवास्थ मुख सत्य है. यातै बिब प्रतिबिंबका स्वरूप भी ग्रीवास्थ मुखरूप होते तै सत्य है. परंतु ग्रीवास्थ मुखते बिबत्व प्रतिबिंबत्व धर्म मिथ्या है. इस रीतिसे विवरणकारके मतमें अज्ञानमें प्रतिबिंबित जीव है और बिब ईश्वर है. याने ईश्वरभावकी प्राप्तिभी शुद्ध की प्राप्ति है.”

अनुवाद:- या रीतीप्रमाणे मानेच्या ठिकाणी असणाऱ्या मुखाचे ठिकाणीच बिब प्रतिबिंब भासतात. मानेच्या ठिकाणी असणारे मुख सत्यच असते आणि बिब प्रतिबिंब यांचे स्वरूपहि मानेच्या ठिकाणचे मुखच असल्यामुळे सत्यच आहे परंतु त्यांचे ठिकाणचे बिबत्व व प्रतिबिंबत्व धर्म मात्र खोटे आहेत. या विवरणकारांचे रीतीप्रमाणे ईश्वराची प्राप्ति होणे म्हणजे शुद्धाचीच प्राप्ति होते, याचा भाव असा की शुद्धरूपच ईश्वर संज्ञेला प्राप्त होते व ज्या धर्माचे योगाने ब्रह्माला ईश्वर म्हणायचे ते धर्म शुद्ध ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीच येतात. ईश्वर शुद्ध ब्रह्मच असल्यामुळे ईश्वरातच जीव विदेह मुक्तीला जातो असे म्हणणे गैर नाही कारण

“आवरणस्वभाव अज्ञानकृत अल्पज्ञात्व जीवमें है, बिबरूप ईश्वरमें स्वरूपप्रकाश तै सर्वज्ञत्व है”

म्हणजे जीवाचे ठिकाणी अल्पज्ञता अज्ञानामुळे असते; पण ईश्वराचे ठिकाणी सर्वज्ञता स्वरूप प्रकाशामुळेच आहे. (वृत्तिप्रभाकर प्रकरण ८ प्रसंगांक २०२-२०३)

परमेश्वराचे ठिकाणी जी सर्वज्ञता मानली जाते ती सृष्टीतील जीवाच्या कार्याप्रमाणे फळ देण्याकरिताच मानली जाते. म्हणून बद्ध जीवाचे दृष्टीने ईश्वर सर्वज्ञ मानावा लागतोच पण मुक्त जीवाचे दृष्टीने देखील त्यांचे प्रारब्धाचा नियामक म्हणून ईश्वर मानावाच लागतो. एका मुक्तजीवाचे दृष्टीने जग नाही, कर्म नाही, जीव नाही हे जरी खरे असले तरी एका मुक्त जीवाबरोबर सर्वच मुक्त होत नाहीत म्हणून त्या जीवांचे दृष्टीने परमेश्वर मानावाच लागतो; म्हणून ईश्वर नित्यच मानावा लागतो. त्याचप्रमाणे त्याचे ज्ञानहि नित्यच मानावे लागते.

आता कोणी अशी शंका घेतील की परमेश्वराची सर्वज्ञता जगविषयीच असल्यामुळे जग आहे तोपर्यंत तो सर्वज्ञ हे मानिलेच आहे; पण जगाचा प्रलय झाल्यावर जगच राहत नाही मग सर्वज्ञतेचा उपयोग काय? आणि तेव्हा परमेश्वर सर्वज्ञ नसतो पण सृष्टीच्या आरंभी पुनः सर्वज्ञता उत्पन्न होते असे मानिल्यास काय हरकत आहे? पण हे म्हणणे मूर्खपणाचेच होईल. कारण जीव, जीवाची कर्मे व त्यांची शास्त्रानुसार मिळणारी फळे हे सर्व जेव्हा प्रगट होते किंवा व्यक्त होते तेव्हा जगत् म्हटले जाते, पण प्रलयात अगदी त्यांचा अभाव असतो असे मुळीच नाही. हे सर्व जगत् अव्यक्त दशेला गेले की प्रलय म्हटला जातो. त्या अव्यक्तदशेत ही जगाची सर्व स्थिति सूक्ष्म असते किंवा आवरणरूप अज्ञानात किंवा मायेत लीन असते. या जगत्स्थितीचा अभाव ज्ञानाने होतो. आत्मज्ञान होईपर्यंत हा जगताचा पसारा व्यक्त व अव्यक्त होत राहतो. जीवाचे ठिकाणी आवरणरूप अज्ञान असल्यामुळे जीवाला तो जगताचा पसारा व्यक्त दिसत नाही; पण परमेश्वराचे ठिकाणी आवरणरूप अज्ञान नाही असे **“ईश्वरमे आवरणका अंगीकार किसी अद्वैतवादके ग्रंथमे नहीं”** (वृत्तिप्रभाकर प्र. ८ प्रसंगांक २११) पंडित निश्चलदासजी म्हणतात.

तेव्हा अज्ञान्याचे दृष्टीने अव्यक्त असलेले जगत् परमेश्वराला व्यक्तच

राहिले पाहिजे व त्याला विषय करणारे किंवा जाणणारे ज्ञानहि परमेश्वराचे ठिकाणी प्रलयकाळीहि मानावे लागते. पुनः ब्रह्मदेवाच्या दिवसात सृष्टि असते व रात्रीत सृष्टीचा प्रलय असतो. हा ब्रह्मदेवाचा प्रत्येक दिवस व रात्र देवाच्या हजार वर्षांचा काळ इतकी असते. सृष्टि व्यक्त असताना सृष्टीचा हजार वर्षांचा काळ परमेश्वराला सर्वज्ञतेमुळे मोजता येणे शक्य आहे पण ब्रह्मदेवाच्या रात्री म्हणजे प्रलयात सर्व जीव जगत् लीन झाल्यावर रात्रीच्या हजार वर्षांच्या काळाची गणना करून पुनःसृष्टि उत्पन्न करण्याकरिता ब्रह्मदेवाला जागे करणारा प्रलयकालीहि राहला पाहिजे व त्याला ज्ञान राहणारच, ज्ञानाशिवाय कालगणना कशी होणार? भगवान् शंकराचार्य म्हणतात “किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य सृष्टि स्थितिसद्धतिविषय नित्यज्ञानं भवतीति” नित्यसिद्ध अशा परमेश्वराला सृष्टीच्या उत्पत्तिस्थिति प्रलय याचे ज्ञान राहते हे काय सांगायचे आहे ! अशा रीतीने पंडित निश्चलदासजीचे “सृष्टीच्या आरंभी परमेश्वराच्या ज्ञानाची उत्पत्ति होते हे म्हणणे वेदांताला धरून नाही. त्याचप्रमाणे अज्ञानी मूर्ख लोकांना भय दाखविण्याकरिता ईश्वर शास्त्रात मानिला आहे, हेहि त्यांचे म्हणणे, त्यांच्या व इतर श्री ज्ञानेश्वरादि संतांच्या आणि आचार्यांच्या प्रतिपादनावरून ईश्वर सिद्ध होत असल्यामुळे वेदांताला अनुसरून नाही. ईश्वर कोणी पाहिला आहे? हा त्यांचा नास्तिकपणाचा सवाल असून श्री ज्ञानेश्वरादि संतांच्या सगुण साक्षात्काराला खोटे ठरविणारा आहे; म्हणून त्याज्य आहे. आणि आपणाला साक्षात्कार झाला नाही म्हणून कोणालाच साक्षात्कार होत नाही किंवा आजपर्यंत झाला नाही हे मानणे अत्यंत मूर्खपणाचे आहे.

अवतार अंशाने होतो काय?

पंडितजीने ईश्वर अंशाने अवतार घेतो की संपूर्ण घेतो असा प्रश्न केला आहे. पण विचारसागराच्या चवथ्या तरंगात त्यांनीच भाष्यकाराचे वचन देऊन भगवंताचा देह मायाकार्य आहे असे सांगितले आहे, त्यांना त्याची आठवण नव्हती काय? ब्रह्म अखंड, अफूट, अद्वैतरूप आहे असे श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनी अमृतानुभवात व आचार्यांनी मांडुक्योपनिषदात (मां. ३/२) सांगितले आहे हे पंडितजीस माहित नाही काय? जर ब्रह्माला अंशच नाही तर परमेश्वर अंशाने अवतार घेतो किंवा सर्व अंशाने पूर्ण असा अवतार घेतो असा प्रश्न पंडितजीने कसा

केला? ब्रह्म जगद्रूपाने किंवा रामकृष्णादि विग्रहरूपाने अंशभूत झाल्यासारखे भासते पण अंशभूत होत नाही. सर्वदा पूर्णच राहते हेच दाखविण्याकरिता वेदान्तात मायावाद - विवर्तवाद मानला आहे. अफूट, पूर्ण, अद्वैत ब्रह्म, जगद्रूपाने नटले तरी देखील अफूट अद्वैतरूपच राहते, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे.

पंडितजीच्या विचारसागरादि ग्रंथातून व्यतिरेकपूर्वक निर्गुण ब्रह्माचे जितके सविस्तर वर्णन आले आहे तितके किंवा थोडे तरी अन्वयाचे व अन्वयाने नामरूपसहित होणाऱ्या सगुणाचे वर्णन नाही, म्हणून हे ग्रंथ पूर्ण वेदान्त सिद्धान्त सांगणारे नाहीत. श्री ज्ञानेश्वर महाराज, नाथ महाराज, आचार्य यांच्या ग्रंथातून व्यतिरेक व अन्वय हे वेदान्तविचाराचे दोन्ही प्रकार दिसतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी व्यतिरेकपूर्वक निर्गुणाचे वर्णन करतांना

“रूप वर्ण व्यक्ति । नाही दृश्य द्रष्टा स्थिति”

असे जसे म्हटले तसेच अन्वयाने -

“म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ ।

तेवि मी गा सकळ । संबंध वाव ॥”

नामरूपसहित सर्व ब्रह्मच आहे असे सांगितले आहे. पुराणादिकांतून भगवंताच्या अवताराला अंश म्हटले आहे तो अंशासारखा दिसतो म्हणून म्हटले आहे. खरोखर परमात्मा अंशाने अवतार घेतो असा त्याचा अर्थ नाही. तसा अर्थ करणेच वेदान्तविरुद्ध होते. “कोणी म्हणतील मागल्या जन्मात आम्ही परमेश्वर पाहिला होता किंवा मेल्यावर पाहू” इत्यादि पंडितजींच्या कोट्याहि केवळ छलरूप आहेत. कारण तसे कोणीच म्हटले नाही व म्हणत नाही. अर्जुनाने विश्वरूप पाहिले ते एका ठिकाणी राहूनच पाहिले व ते अन्वयाने पाहिले असे श्री ज्ञानेश्वर माउलीने स्पष्ट सांगितले आहे.

“प्रथम स्वरूप समाधान । पावोनि ठेला अर्जुन”

म्हणजे पहिल्यांदा अर्जुनाला व्यतिरेक ज्ञानाने निर्गुण स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला व त्याच अनुभवाला घेऊन

“सवेचि उघडले नयन । तंव विश्वरूप देखे”

नंतर डोळे उघडून पाहतो ते विश्वरूप दिसायला लागले म्हणजे सर्व नामरूपाने जो सृष्टीचा प्रत्यय येत होता तो सर्व नामाने व रूपाने परमात्माच नटलेला दिसू

लागला. पंडितजीला अन्वयाचा अनुभव नसल्यामुळे विश्वरूप कसे दिसू शकते हे समजले नाही; म्हणून त्यांना विश्वरूप भगवंताचे रूप खोटे वाटले व त्यामुळेच त्यांनी छलरूप कोट्या केल्या. पण श्रीज्ञानेश्वर महाराजादिकांना त्यांचा अनुभव असल्यामुळे विश्वरूप कसे पाहावे हे स्पष्ट सांगितले आहे. अनुभवी संत व पंडित यांत असा फरक असतो!

मूर्तीपुढे नाक घासणे मूर्खपणा नाही

पंडितजी म्हणतात, आपण पूर्ण असताना तुच्छ पाषाणाच्या मूर्तीपुढे नाक घासणे व मी पापी म्हणून रडणे हा मूर्खपणा आहे. पण हे पंडितजीचे म्हणणेच मूर्खपणाचे आहे. कारण आपण पंडितजीसारख्या एखाद्या श्रेष्ठ पुरुषाला नमस्कार करितो तेव्हा त्या पुरुषाचे जड देहाला कांही नमस्कार करीत नसतो, त्या देहात असलेल्या चेतनाला नमस्कार करितो; त्याप्रमाणे रामकृष्णादिकांच्या शरीराचे जे नामरूप आहे ते व त्यांत जे परमेश्वर चैतन्य आहे ते सर्व अन्वय विचाराने पूर्ण ब्रह्म असल्यामुळे त्या भावनेने आपण पाषाणाच्या मूर्तीला नमस्कार करितो. पाषाणाला नमस्कार करीत नसतो. पाषाण हा नुसता तशी भावना करण्याकरितां आधार असतो. ज्ञानीपुरुषाला ब्रह्मज्ञान झाल्यावर पूर्वीचे पाषाणादिक ब्रह्मरूपानेच अनुभवाला येणे शक्य आहे. कारण एका ब्रह्मवस्तूवाचून बाकीच्या भासणाऱ्या सर्व वस्तु, ब्रह्मवस्तूवर कल्पित आहेत; हा वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे हे पंडितजीने विचारसागर, वृत्तिप्रभाकर यांत सांगितले आहे.

ब्रह्म सोडून बाकीच्या वस्तूंचे हे कल्पित वस्तुत्व ब्रह्मज्ञानाने नाहिसे झाल्यावर, मग सर्व नामाने व रूपाने ब्रह्मवस्तुच एक अनुभवाला येते. नामरूपे ही कल्पित नाहीत तर नामरूपांचे ब्रह्माहून स्वतंत्र निराळे वस्तुत्व जे भासते ते कल्पित आहे. ते नामरूपाचे कल्पित अस्तित्व ब्रह्मज्ञानाने नाहीसे होते व नामरूपे राहतात. ती ब्रह्मसत्तेवर भासतात व त्यांचे ब्रह्माशीच एका सत्तेमुळे ऐक्य होते. प्रथम जरी असा अनुभव नसला तरी पाषाणाच्या ठिकाणी कोरलेल्या भगवंताचे रूपाला नमस्कार करता करता वर सांगितलेला अनुभव येतो, असा सर्व भक्तांना अनुभव आला आहे. विद्यारण्यस्वामी म्हणतात.

“अपरोक्षत्वयोग्यस्य न परोक्षमतिर्भ्रमः” ।

पुढे जो खरोखरच अनुभव येतो तसा अनुभव येण्यापूर्वी जर आपण भावना केली

तर तो भ्रम नव्हे म्हणजे मूर्खपणा नव्हे ते परोक्षज्ञान होय. म्हणून पाषाण- मूर्तीचे ठिकाणी परमेश्वर समजून नाक घासून व दीन होऊन जी प्रार्थना करितो ती करता करता ती पाषाण - मूर्तिच परमेश्वराची मूर्ति अशी अनुभवाला येते. अशा या सगुण साक्षात्काराच्या मार्गाला पंडितजी मूर्खपणा म्हणतात, याला अनुभवरहित पंडिताई हेच कारण आहे.

अवतार शरीर

रामकृष्णादिक अवतार शरीराविषयी तर पंडितजीच्या बुद्धीत घोटाळाच दिसून येतो “रामकृष्णादिकनकू जीवनते विलक्षणता ईश्वरता है । तोभी तिनका शरीर मायारचित है याते ब्रह्म नहीं मिथ्या है” असे पंडितजी एके ठिकाणी विचारसागरात तर तेथेच दुसऱ्या वचनाने “तैसे रामकृष्णादिकनके शरीर यद्यपि साधु असाधु पुरुषनके पुण्यपापके अधीन है” असेहि म्हणतात. “भाष्यकारने कृष्णशरीर मायाकार्य कहा है. तिनके शरीरनका उपादान कारण साक्षात् माया है” असेहि ते म्हणतात. रामकृष्णादिक जीवाहून निराळे आहेत कारण त्यांचे ठिकाणी ईश्वरता आहे असे जर पंडितजी म्हणतात, तर रामकृष्णांच्या ईश्वरतेमुळे रामकृष्ण नित्यज्ञानी नित्यमुक्त म्हणजे नित्य ब्रह्मरूपच झाले मग त्या रामकृष्णांचे मिथ्या मायारूप शरीर कसे होऊ शकते? हा प्रश्न वेदान्ताने सोडविला जाऊ शकत नाही. कारण नाथ म्हणतात

“सूर्य अंधाराते नाशी । परी तो सन्मुख नये त्यापाशी ।

तेवि माया नियंता हृषीकेशी । परी माया देवासी दृष्ट नाहीं ॥

(ए. भा. अ. २५/१९४)

परमेश्वराचे ठिकाणी आवरण नाही व तो नित्यमुक्त आहे असे पंडितजी म्हणतात. मग त्याची मूळची सच्चिदानन्द निरुपाधिक स्थिति कायमच राहते असा त्याचा अर्थ होतो. त्या सच्चिदानन्दरूप परमेश्वराचे ठिकाणी त्रिगुणात्मक माया कशी राहणार? ती राहणे शक्यच नाही. तर ती परमेश्वराचे शरीर तरी कसे होऊ शकेल ? वर नाथांनी म्हटल्याप्रमाणे सूर्यासमोर अंधार कधी येत नाही, तशी सच्चिदानन्द परमेश्वराचे शरीर बनून माया राहणे शक्य नाही. पुनः माया कारणरूपात इंद्रियगोचर होत नाही असे वेदान्ताचे म्हणणे आहे. मायाहि जगद्रूप कार्यावरून अनुमेय आहे. ती मूळ स्वरूपात गोचर होत नाही. मग माया हेच

परमेश्वराचे शरीर मानल्यास परमेश्वराचे अवतार शरीर कोणालाच गोचर होऊ नये; पण अर्जुनादिकांना गोचर होते. अज्ञानदशेतच गोचर होते असे नाही तर ज्ञानदशेतहि अर्जुनादिकांना गोचर होत होते. तेव्हा परमेश्वराचे शरीर होते कसे ? हे वेदान्ताने सांगता येत नाही. रामकृष्णादि ईश्वरी अवताराचे शरीर मायाकार्य मानले तर मायाकार्य म्हणजे मायेचा परिणाम तो तर वेदान्तात भौतिकच मानला आहे. म्हणून भगवंताचे अवतार शरीर मायाकार्य आहे म्हटल्याबरोबर ते भौतिकच मानावे लागेल; पण पंडितजी म्हणतात - अवतारशरीर मायाकार्य आहे पण भौतिक नाही. एवंच मूळमायाहि भगवंताचे शरीर होऊ शकत नाही व मायाकार्य म्हणजे मायेचा भौतिक परिणामरूपहि अवताराचे शरीर मानता येत नाही; म्हणून परमेश्वराचे शरीर लीलाविग्रह सच्चिदानन्दरूपच आहे असे म्हणणे भाग आहे. म्हणूनच ते तुच्छहि नाही. कारण तुच्छ असते तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराजासारख्या मोठमोठ्या अनुभवी संतांचे तेथे प्रेम बसले नसते. तुच्छ वस्तूवर कधीच प्रेम बसत नाही. ज्ञानानंतर संसार तुच्छ ठरतो म्हणूनच तेथे मग प्रेम राहत नाही. तसे अवतार शरीराचे नाही. रामकृष्ण, विठ्ठल इत्यादि रूपाचे ठिकाणी श्री तुकाराम महाराज, नाथ महाराज यांनी परमप्रेमरूप भक्ति केली आहे. पूर्वी नारदांनीहि केली आहे. नाथ म्हणतात.

“नारदासी पूर्ण ब्रह्मज्ञान । त्यासी कैसे श्रीकृष्ण भजन ।

श्रीकृष्ण देहो सच्चिदानन्दघन । म्हणूनि श्रीकृष्णभजन नारदा पढिये ॥”

भगवान् श्रीकृष्णाचा अवतार झाला तेव्हा त्याच्या अवतारशरीराचा वसुदेवाला जो अनुभव आला तो वसुदेवाने

“विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।

केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्व बुद्धिदृक्”

तो या श्लोकाने व्यक्त केला आहे. श्रीकृष्ण म्हणजे प्रकृतीच्या पलीकडे असणारा, सर्व बुद्धीचा साक्षी व केवळ चिदानन्दरूप जो परमात्मा तोच होय. जीव जरी वस्तुतः सच्चिदानन्द ब्रह्मस्वरूपच आहे व सच्चिदानन्द स्वरूप कधी न बदलणारे व अविनाशी आहे, तरी जीव हा आपले हे स्वरूप विसरला; म्हणून त्याला मायिक शरीर प्राप्त होते पण परमेश्वराला आपल्या मूळ सच्चिदानन्द स्वरूपाचा विसर होत नाही. मग त्याला मायामय देह घेणे कसे शक्य आहे ? समर्थहि म्हणतात,

“निर्गुणचि स्वभावे । सगुण होय”

निर्गुण परमेश्वर स्वभावतः म्हणजे मायेवाचूनच सगुण रामकृष्णादिकरूप होतो, मग “प्रकृति स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्म मायया” या गीतेतील भगवान् श्रीकृष्णाच्या व “स्वां मायां त्रिगुणात्मिकां अधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि”

या आचार्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ कसा करायचा असा प्रश्न येथे उत्पन्न होतो. त्याचे समाधान असे भगवंताचे ठिकाणी जी भगवंताची म्हणून शक्ति आहे, त्या शक्तीचा, जीवाला अनुभव नाही. ती भगवंताची शक्ति जीवाला आत्मस्वरूपाचा विसर पडल्यामुळे, त्रिगुणात्मक माया रूपाने भासते म्हणून आपल्या शक्तीचा, जीवाला ज्या माया स्वरूपाने अनुभव आहे, त्याच रूपाने उल्लेख करून अर्जुनाला आपल्या शक्तीची ओळख करून दिली, त्या माया शक्तीला आपल्या स्वाधीन ठेवून परमात्मा अवतार घेतो. ती मायाशक्ति वस्तुतः चैतन्यच होय दुसरी नाही, असे “संविदेव पराशक्तिर्नेतरा परमार्थतः”

(सूतसंहिता शिवमाहात्म्य खंड अ. ५ श्लो. १४)

या श्लोकात सांगितले आहे. त्या चैतन्य शक्तीनेच परमेश्वर अवतार घेतो. आचार्यांनीहि गीतेच्या १४ व्या अध्यायांतील २७ व्या श्लोकावर टीका करतांना “यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्ति ब्रह्मैवाहम् ।”

ज्या परमेश्वराच्या शक्तीने परमेश्वर भक्तावर कृपा करण्याकरिता अवताररूपाने प्रगट होतो ती शक्ति ब्रह्मरूप आहे व ती शक्ति म्हणजे मीच होय असे म्हटले आहे. शक्ति एकच आहे. ती परमेश्वराचे ठिकाणी चैतन्यरूप आहे. पण जीवाला त्रिगुणात्मक दिसते. जीवाला परमेश्वराच्या शक्तीचा ज्या रूपाने अनुभव आहे त्या रूपाने श्रीकृष्णानी तिचा उल्लेख केला व त्या शक्तीला आपल्या स्वाधीन ठेवून अवतार घेतो म्हणजे जन्मतो असे सांगितले. वास्तविक भगवंताचा अवतार चैतन्य शक्तीने होतो व ती चैतन्यशक्ति नित्यच असल्यामुळे त्या शक्तीने भासणारा अवतारदेहहि नित्यच असतो. तो नित्य भगवद्देह जीवाचे ठिकाणी असलेली त्रिगुणात्मक माया, जन्मला असे भासविते. खरोखर भगवंताचा देह उत्पन्न होत नाही. असा आचार्यांच्या भाष्याचा आशय आहे.

पंडितजी म्हणतात,

“किंतु तिनके शरीरनका उपादानकारण साक्षात् माया हैं”

(विचारसागर - तरंग ४/२०७)

पण ही माया चैतन्यरूप घेतली तर अनायासे अवतार - शरीर ब्रह्मरूपच सिद्ध होते व माया म्हणजे त्रिगुणात्मक माया परमेश्वराच्या शरीराचे उपादान कारण आहे म्हटल्यास थोर प्रमाद होतो, कारण ते शरीर रज्जुसर्पाप्रमाणे भ्रमाचे कार्य होईल व ज्ञानानंतर त्या शरीराचा प्रत्ययच येणे शक्य नाही व असे भ्रमजन्य शरीर आत्मविस्मृतिशिवाय व कर्माशिवाय प्राप्तच होऊ शकत नाही. हा वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे. पंडितजी म्हणतात, वेदान्तात कोणीहि परमेश्वराला आत्मविस्मृति व कर्मजन्य देहाची प्राप्ति मानित नाही. तेव्हा परमेश्वराचे शरीराचे माया उपादानकारण मानणे वेदान्त विरुद्ध आहे.

साधूच्या पुण्यकर्माने व दुर्जनाच्या पापकर्माने अवतारदेह होतो असे म्हणणेहि वेदान्ताच्या विरोधी आहे. स्वतःच्या कर्माशिवाय दुसऱ्याच्या कर्माने उत्पन्न होणारे पदार्थ जड असतात हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. साधु व दुर्जन यांच्याच केवळ कर्माने अवतार देह होतो असे म्हटले तर रामकृष्णादिकांचा देह जड होईल व त्या जड देहाचे ठिकाणी आत्मभ्रांति झाल्यावाचून म्हणजे तो जडदेह म्हणजेच मी असे वाटल्यावाचून त्या जडदेहाचा व्यापार होणे शक्य नाही; पण पंडितजी म्हणतात,

“जीवनकूं देहादिकनमें आत्मभ्रांति है रामकृष्णादिकनकूं नही.”

जीवाना त्यांच्या त्यांच्या देहाचे ठिकाणी आत्मभ्रांति असते, पण रामकृष्णादिकांना देहाचे ठिकाणी आत्मभ्रांति नाही. आता कोणी निश्चलभक्त असे म्हणेल की रामकृष्णादिकांच्या शरीराचे उपादानकारण होणारी माया पंडितजीने शुद्धसत्त्वात्मक घेतली आहे, हे त्यांच्या “रामकृष्णादिकनकी उपाधि माया शुद्ध सत्त्व गुणवाली है” या वाक्यावरून दिसते. पण शुद्ध सत्त्व गुणवाली माया म्हणून निराळी कोणती शक्ति आहे काय? याचा विचार करू. परमेश्वराची एकच शक्ति आहे. ईश्वराचे ठिकाणी एकापेक्षा अधिक शक्ति नाही.

“परास्यशक्तिर्विविधैतां श्रूयते”

परमेश्वराची एकच शक्ति विविधप्रकारचे कार्य करणारी आहे, असे श्रुतीत म्हटले आहे. शुद्धसत्त्व गुणवाली माया म्हणजे मायाशक्ति त्रिगुणरहित झाली की तिला

शुद्धसत्त्वात्मक मायाशक्ति म्हणतात, परमेश्वराला विसरलेल्या जीवाचे ठिकाणी परमेश्वराची चैतन्यशक्ति त्रिगुणात्मक भासते व जीव त्रिगुणरहित झाला म्हणजे तो शुद्धसत्त्वगुणी होतो. जीवाच्या पूर्वीच्या त्रिगुणात्मक मायाउपाधीच्या दृष्टीने त्याच्या त्रिगुणरहित स्थितीला शुद्धसत्त्वात्मक मायास्थिति म्हटली जाते; पण वास्तविक त्याची चैतन्यमय स्थिति असते. या शुद्धसत्त्वगुणाच्या स्थितीला काय धर्म असतात हे आचार्यांनी सांगितले आहे. ते म्हणतात,

“शुद्धस्य सत्त्वस्य गुणाः प्रसादः स्वात्मानुभूतिः परमा प्रशान्तिः ।

तृप्तिः प्रहर्षः परमात्मनिष्ठा यया सदानन्द रससमृच्छति ॥”

शुद्ध सत्त्वाचे हे गुण आहेत. सदा मन प्रसन्न राहणे, अखंड आत्मानुभव, चित्त अत्यंत वासनारहित असणे, तृप्ति, परमानंद, परमेश्वराकडे चित्त लागून राहणे, अखंडानन्द स्थिति. जीवाचे ठिकाणी प्रथम त्रिगुणात्मक मायेची स्थिति असते व ती आत्मज्ञानाने नाहिशी झाल्यावर त्याचे ठिकाणी जीवन्मुक्तस्थितीत शुद्धसत्त्वात्मक माया राहणे शक्य आहे. पण परमेश्वराचे ठिकाणी केव्हाच त्रिगुणात्मक माया नाही, म्हणून तिची निवृत्ति होत नाही; मग परमेश्वराच्या अवतार शरीराचे ठिकाणी शुद्धसत्त्वगुणवाली माया उपादानकारण मानणे म्हणजे त्या शुद्धसत्त्वगुणी मायेला चैतन्यशक्ति हेच नांव द्यावे लागणार नाही का? किंवा परमेश्वराच्या चेतनशक्तीला त्रिगुणात्मक मायेच्या अपेक्षेने शुद्धसत्त्वात्मक माया म्हटले गेले असे म्हणावे लागणार नाही काय? म्हणून शुद्धसत्त्वात्मक मायाकार्य भगवंताचे अवतार शरीर मानिले तरी चेतन ब्रह्मरूपच सिद्ध होत असल्यामुळे अवतार शरीर तुच्छ, मिथ्या ठरत नाही. आचार्यांनी जे शुद्धसत्त्वगुणाचे धर्म सांगितले आहेत त्यापैकी कोणताहि धर्म तुच्छ किंवा मिथ्या नसून ब्रह्मज्ञान्याचे ठिकाणीहि नित्य राहणारे आहेत व त्यापैकी परमात्मनिष्ठा हा जो धर्म सांगितला आहे तो सगुणाचे ठिकाणी चित्तवृत्ति जाणे हा त्याचा अर्थ आहे. सारांश, केवल व्यतिरेकात्मक वेदान्त विचार करणारे जे लोक असतात त्यांना नामरूपरहित निर्गुण स्वरूपच एक खरे स्वरूप वाटते व पंडित निश्चलदासजीचे तसेच झाले आहे. वास्तविक पाहता श्रीज्ञानेश्वरादि संतांचे असे म्हणणे आहे की दोन्ही सगुण निर्गुण रूपे निरुपाधिक व स्वाभाविक आहेत, असाच ब्रह्मज्ञानाने अनुभव येतो, वेदान्तदृष्टीने व अनुभवदृष्टीने पंडित निश्चलदासजीच्या विचारसागरादि ग्रंथापेक्षा

श्रीज्ञानेश्वरादि संतांचे ग्रंथ अतिश्रेष्ठ आहेत. पण त्यांचे श्रेष्ठत्व कसे व कोणत्या बाबतीत आहे याची मीमांसा ज्या श्रीगुलाबराव महाराजांनी आपल्या ग्रंथातून केली आहे ते त्यांचे ग्रंथ अभ्यासिल्यावाचून कळणे शक्य नाही. श्रीगुलाबराव महाराजांनी आपल्या ग्रंथातून, श्रीकृष्णादि अवतार शरीराचे निरुपाधिकत्व, चिदानन्दमयत्व, पूर्णत्व कसे आहे व त्यांची प्रेमभक्ति केल्यावाचून व्यतिरेक ज्ञान्यांचे ठिकाणी राहणारा अविद्यालेश कसा नाहिसा होत नाही व निर्विकल्प सहजावस्था कशी बाणत नाही हे वेदान्तसिद्धान्ताला धरून सिद्ध केले आहे.

कित्येक वारकऱ्यांना असे जर विचारले की तुम्ही इतर संतांचे ग्रंथ कां अभ्यासित नाही ? त्यावर त्यांचेकडून असे उत्तर येते की आमचा एकविधभाव आहे. पण इतर संतांचे ग्रंथ वाचल्याने एकविधभाव कसा बिघडतो हेच समजत नाही. तुकाराम महाराजांनी प्रभु श्री दत्तात्रय महाराजांना वंदन केले आहे व “विद्वल गणपति दुजा नाही” म्हणून प्रतिपादन केले आहे; पण त्यांचा एकविधभाव बिघडला नाही. मग त्यांना पूज्य मानणाऱ्या इतर वारकऱ्यांना एकविधभाव बिघडतो असे कां वाटावे ? श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी “देवा तूचि गणेश” म्हणून भगवंताचे वर्णन केले आहे. त्यांचा एकविध भाव नव्हता काय ? आपले इष्ट उपास्य जे असते त्याची सर्वत्र भावना केली असता आपल्या चित्तात इष्टदेवतेचीच भावना राहत असते म्हणून तसे करण्यात एकविधभाव मोडत नाही. “देवा तूचि गणेश” येथे माऊलींनी व “विद्वल गणपति दुजा नाही” येथे तुकाराम महाराजांनी हेच तत्त्व स्वीकारले आहे. अशी भावना न करता एकटे उपास्य घेऊन बसले असता आपल्या उपास्याची व्यापकता आपल्या अनुभवाला येऊं शकत नाही. उपास्याची भावना चित्तातून नाहीशी होऊन दुसरे उपास्य चित्तात शिरले तर एकविधभाव बिघडतो; पण सर्वत्र आपल्या उपास्याची भावना केल्यास आपले उपास्यच चित्तात राहते म्हणून एकविधभाव कायम राहतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे मत

या अवतार शरीराविषयी प्रत्यक्ष श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी कांही उलगडा केला आहे काय हे पाहणे आता जरूर आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी, “हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रीचे कां कल्लोळ ।

विश्व हे मृगजळ । ज्या रश्मीस्तव दिसे” (ज्ञा. ११-१८०)

या मध्ये अवतार शरीरांची खूण सांगितली आहे. ते म्हणतात भगवंताचे विश्वरूप हा समुद्र असून भगवंताचे रामकृष्णादिस्वरूप या विश्वरूप समुद्रावरील तरंग आहे आणि जगत् हे त्या विश्वरूपाच्या किरणामुळे भासणारे मृगजळ आहे. या ठिकाणी माऊलीने भगवंताच्या सगुण साकार भगवद्देहाचा सगुणसाकार जगताहून निराळेपणा दाखविला आहे व निराळेपणा दाखविण्याकरिताच भगवत्शरीराला व जगताला जलतरंगाचा व मृगजळाचा असे दोन भिन्न दृष्टांत दिले आहेत. भगवंताचे अवतार शरीर व जग यात कांही फरक नसता तर एका मृगजळाचाच दोघांनाही लागू पडणारा दृष्टान्त दिला असता; पण माऊलीने तसे केले नाही. भगवंतांनी अर्जुनाला जे विश्वरूप दाखविले ते कांही अध्यक्ष, तुच्छ व ज्ञानाने ज्याची निवृत्ति होईल असे नव्हते, हे माऊलीच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट दिसते. दिव्य दृष्टि दिली नाही तोपर्यंत अर्जुनाला विश्वरूपाचा प्रत्यय आलाच नाही. दिव्य दृष्टि दिल्यावर तो विश्वरूप पाहू लागला. ही दिव्य दृष्टि म्हणजे काही मायिक दृष्टि नव्हे; कारण श्री ज्ञानेश्वर माऊली म्हणते की,

“ऐसी श्रीमुखौनि अक्षरे । निघती ना जव एकसरे ।

तव अवघेचि आंधारे । जावोचि लागे” ।

भगवंतांनी मी तुला दिव्य दृष्टि देतो अशी तोंडातून अक्षरे काढल्याबरोबर अर्जुनाचे ठिकाणची अविद्या पार नाहीशी झाली. माऊली म्हणते की, भगवंताचे तोंडातून निघालेली ती अक्षरे नव्हती तर परब्रह्माचे साम्राज्य म्हणजे सर्व व्यापकस्वरूप दाखविणारी प्रकाश ज्योति होती.

“मग दिव्यचक्षु प्रकाश जाहला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला ।

यापरी दाविता झाला । ऐश्वर्य आपुले”

दिव्य दृष्टीने अर्जुनाची दृष्टि ज्ञानदृष्टि झाली तेव्हा भगवंताचे ऐश्वर्य पाहू शकला. अर्थात् विश्वरूप हे ज्ञानदृष्टीनेच दिसणारे आहे हे सिद्ध आहे. याचाच उलगडा पुढे माऊलीने पुनः केला आहे.

“प्रथम स्वरूप समाधान । पावोनि ठेला अर्जुन ।

सवेचि उघडले लोचन । तव विश्वरूप देखे”

भगवंताच्या कृपा प्रसादाने प्रथम अर्जुन व्यतिरेकाने सर्व देहादिकांहून निराळा होऊन आपल्या आत्मस्वरूपाशी ऐक्य पावला. हा अनुभव घेऊन व ती ज्ञानदृष्टि घेऊनच डोळे उघडले, तेव्हां त्याला सर्व नामरूपांत भगवंतच भरलेला दिसू लागला. व्यतिरेकाने आत्मस्वरूप झाल्यावर अन्वयाने विश्वरूप पाहिले जाते असा अर्थ.

“इहीच दोही डोळा । पहावे विश्वरूपा सकळा ।”

व्यतिरेक व अन्वय या दोन डोळ्यांनी विश्वरूप दिसते असे माऊलींनी स्पष्ट केले आहे. या विश्वरूपदर्शनात अर्जुनाला पहिल्यांदा सर्व प्रपंचरचनेचा भास झाला नाही, “म्हणे केवढे गगन तेथ होते. ते कवणे नेले पां केतुके ।

ती चराचर महाभूतें । काय जाहली”

हे या ओवीवरून स्पष्ट आहे.

पंडित निश्चलदासजीने अशी शंका केली आहे की अर्जुनाने विश्वरूप विश्वरूपाच्या सभोवार फिरून पाहिले की एका ठिकाणी बसून पाहिले? स्वतः अनुभव नसतांना अशी पोरकट शंका करणे हास्यास्पद आहे. माऊली म्हणते, “ज्याची सोय वेदा नाकळे । त्याचे सकळावयव एकेचि वेळे ।

अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाहले”

जे वेदालाहि अगम्य व सर्व प्रपंचरचनेचा ग्रास करणारे अमर्याद विश्वरूप त्याला प्रदक्षिणा कशी करता येणार ? पंडितजींना विश्वरूपाची मर्यादित कल्पना असावी असे दिसते. हे ज्ञानदृष्टीने दिसणारे स्वरूप अर्जुनच झाला होता असेहि पंडितजीने दर्शविले आहे; पण स्वप्नात गेलेला पुरुष आपणच स्वप्नातील बहुरूप होतो, त्याप्रमाणे अर्जुन आपणच विश्वरूप ‘विश्वरूप होऊन’ पाहत होता असे म्हटले तर याला ज्ञान दृष्टीची आवश्यकता कशाला हवी! सर्व अज्ञानी जीवांना रोज असा अनुभव येतो; पण येथे विश्वरूप दर्शनाचे वर्णन केले आहे तसे आपण स्वप्नात पाहत नाही. अर्जुनाला विश्वरूपदर्शनात -

“आपण आंग आपण अलंकार । आपण हात आपण हत्यार ।

आपण जीव आपण शरीर । देख चराचर कोंदले देवे”

पूर्वी जे जे पदार्थ निरनिराळे पाहण्यात येत होते ते दर्शन जाऊन सर्व नामरूपात

एक भगवंत वस्तूच प्रत्ययाला येत आहे. एका साखरेचे हत्ती, घोडे, उंट, गाय असे रुखवन्त करावे व त्या सर्वांत जशी एक साखर वस्तूच दिसावी, तसे अर्जुनाला विश्वरूप दिसले; पण स्वप्नात असा ऐक्याचा देखावा कधी कोणाला दिसतो का? कधीच नाही; म्हणून विश्वरूपदर्शन स्वप्नासारखे म्हणता येत नाही. स्वप्नदर्शनाला ज्ञानदृष्टीची आवश्यकता नाही.

दोन प्रकारचे विवर्त

श्री ज्ञानेश्वर माऊलींनी अवतारशरीर कशाप्रकारचे मानिले पाहिजे, याचा आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणे -

‘हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रीचे कां कल्लोळ ।

विश्व हे मृगजळ । ज्या रश्मीस्तव दिसे”

या ओवीत सांगितले आहे. वेदान्ताने विवर्तवादाचा अंगीकार करून जीव, जगत् व ईश्वर यांचे ऐक्य आहे, असे प्रतिपादिले आहे. पण पुष्कळ वेदान्ती, ब्रह्म हे नामरूपरहित निर्गुण आहे, असा वेदान्तातील व्यतिरेक विचाराचे प्रमाण मानून नामरूपसहित ब्रह्म पूर्ण सच्चिदानन्द स्वरूप व निरुपाधिक आहे हा वेदान्तातील अन्वयविचार प्रमाणच मानित नाहीत. वेदान्तात एक व्यतिरेकच सांगितला आहे असे वाटते व त्यामुळे नामरूपात्मक सगुण अध्यस्तविवर्त म्हणजे भ्रंतीने किंवा विपरीत कल्पनेने भासणाराच विवर्त होय असाच समज धरून ते बसतात, पण श्री ज्ञानेश्वर माऊलीने वरील ओवीत विवर्ताचे दोन प्रकार दोन दृष्टान्ताने सांगितले आहेत. या विवर्ताचे स्पष्टीकरण श्री गुलाबराव महाराजांनी आपल्या ग्रंथातून फार मार्मिक केले आहे. अधिष्ठानाला झाकणारा व त्याचे ज्ञान न होऊ देणारा व ब्रह्मज्ञानाने जो विवर्त निवृत्त होतो त्याला अध्यस्त विवर्त म्हणतात. आणि अधिष्ठानाला न झाकणारा किंवा ज्या विवर्तात अधिष्ठानाचे ज्ञान होते व जो ब्रह्मज्ञानानेहि निवृत्त होत नाही त्याला अनध्यस्तविवर्त म्हणतात. जग हे परब्रह्माचे ठिकाणी अध्यस्त आहे असे वेदान्तात म्हटले आहे. कारण जगाचे अधिष्ठान सच्चिदानन्द ब्रह्म असून ते जगद्वस्तूने झाकले गेले व ते दिसत नाही. म्हणजे त्याचे धर्म जगांत दिसून येत नाहीत. धर्मावरूनच वस्तु जाणली जाते. ब्रह्म सच्चिदानन्द या धर्माचे आहे, पण जग त्याविरुद्ध जड, विनाशी या धर्माचे दिसते. ज्याप्रमाणे सूर्याचे किरणाचे ठिकाणी किरणाचे ज्ञान न होता मृगांना तेथे जळाचे ज्ञान होते,

मनुष्यांना मृगजळ काय हे माहित आहे त्यांना जळ दिसत नाही, नुसता भास दिसतो, सूर्याला तर मृगजळ काय चीज आहे हे मुळीच माहित नाही म्हणून मृगजळ अध्यस्तविवर्त म्हटले जाते. तसेच जग हे जगताचे अधिष्ठान जे परब्रह्म त्याला झाकून टाकून भासते, जगरूप कार्यात अधिष्ठान ब्रह्म दिसत नाही. व ब्रह्मज्ञानाने जग मुळीच नाही असा अनुभव येतो. म्हणून ते जग अध्यस्तविवर्त म्हटले जाते. मूळच्या वस्तूचे ज्ञान न होता त्या ऐवजी दुसऱ्याच वस्तूचे ज्ञान होणे यालाच भ्रम म्हणतात. मूळ ब्रह्म वस्तु असताना तिचे ज्ञान होत नाही व त्या ऐवजी निराळ्या जगद्वस्तूचे ज्ञान होते म्हणून जग अध्यस्त किंवा भ्रमरूप म्हटले जाते. पण दृष्टांतातील समुद्राच्या कल्लोळाचा व सिद्धान्तातील अवतार शरीराचा तसा प्रकार नाही. कल्लोळ पाण्याला झाकत नाही व कल्लोळांत पाणी स्पष्ट दिसते आणि अधिष्ठानभूत पाण्याचे ज्ञान झाल्यावरहि कल्लोळ राहतात; म्हणून समुद्राचे ठिकाणी कल्लोळ दुसरी वस्तु नव्हे व अध्यस्तहि नाही. म्हणून पाण्याचा कल्लोळ हा अनध्यस्त किंवा भ्रमरहित अथवा निरुपाधिक विवर्त म्हटला जातो. या अनध्यस्त विवर्ताची सत्ता, अधिष्ठानाची सत्ता असते म्हणून अधिष्ठान अनध्यस्त विवर्तहि सत्य व अविनाशी ठरतो. सारांश रामकृष्णादि अवतार सत्य अविनाशी आहेत, म्हणूनच त्यांची प्रेमभक्ति संतांनी प्रवृत्त केली आहे.

.....

(विविध लेखसंग्रह : भाग २ रा)

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

॥ श्रीपांडुरंगनाथमाउलीसमर्थ ॥